

- Investy'ciyi: prakty'ka ta dosvid. – 2014. - 2. – S. 48-51.
 12. Maslov A. O. Suchasna ekonomichna kry'za v Ukraini i sviti u konteksti informacijnoyi ekonomichnoyi teorii / A. O. Maslov // Aktual'ni problemy' ekonomiky'. – 2010. – 6. – S. 31-40.
 13. Moskalenko O. Cy'vilizacijni chy'nny'ky' vy'peredzhayuchogo ekonomichnogo rozvy'tku Yaponiyi ta Ky'tayu / O. Moskalenko // Visny'k TNEU. – 2013. - 1. – S. 134-145.
 14. Nikolenko S. S. Gospodars'ko-polity'chny'j mexanizm suchasnoyi ry'nkovoyi ekonomiky': monografiya / S. S. Nikolenko, I. O. Pinchuk. – Poltava: PUSKU, 2008. – 153 s. - ISBN 978-966-7971-99-1.
 15. Ony'shhenko V. P. Ontologichny'j kontekst ekonomichnoyi kry'zy' / V. P. Ony'shhenko // Ekonomika Ukrainy'. – 2014. – 4. – S. 4-17.
 16. Petry'chenko O.A. Teoriya suspil'no-ekonomichnogo rozvy'tku: monografiya / O.A. Petry'chenko. – Ky'yiv: In-t agrar. Ekonomiky', 2013. -98 s. - ISBN 978-966-669-418-1.
 17. Poroxovs'ky'j O. A. Polity'chna ekonomiya na pochatku XXI stolittya / O. A. Poroxovs'ky'j // Ekonomichna teoriya. – 2012. - 2. – S. 17-28.
 18. Savy'cz'ka N. L. Logiko-istory'chny'j analiz kategoriyi gospodars'kogo rozvy'tku v ekonomichnij dumci / N.L. Savy'cz'ka // Visny'k Sxidnoukrayins'kogo nacz.. un-tu im. V. Dalya. – 2014. - 1. – С. 124-132.
 19. Stanovlennya teorii ekonomichnogo liberalizmu ta yiyi zastosuvannya v transformacijnij ekonomici / G. I. Bashnyany'n, B. M. Shevchy'k, O. I. Dunas ta in.. – L'viv: Liga-Pres, 2013. – 162 s. - ISBN 978-966-397-203-4.
 20. Tarasevy'ch V. N. Postneklasy'cheskoe prostranstvo fundamental'noj ekonomy'cheskoj nauky' / V. N. Tarasevy'ch // Socy'al'naya ekonomy'ka. – 2012. – 1. – S. 21-44.
 21. Filipenko A.S. Global'ni formy' ekonomichnogo rozvy'tku istoriya i suchasnist'. [Tekst]– K.: Znannya, 2007. – 670 s.
 22. Ekonomy'ka cy'vy'ly'zacy'j v global'nom y'zmereny'y': monografy'ya / Pod red. A. A. Poroxovskogo, V. N. Tarasevy'cha. – M.: TEY'S, 2011. – 768 s.

Надійшла 20.04.2015; рецензент: д. е. н. Єлецьких С. Я.

УДК 316.334.55:351.823

О. А. ШУЛЬГА

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Досліджено соціально-демографічний стан сільських населених пунктів та стан сільської зайнятості. Виявлені причини такої ситуації. Запропоновано шляхи розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій. Ключові слова: депопуляція, старіння, сільські території, сільське населення.

O. A. SHULGA

National Pedagogical University named after M.P. Dragomanov

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF RURAL TERRITORIES

Investigational the social demographic state of rural settlements and rural busy status. It is marked that basic problems in development of rural territories is: diminishing of quantity of rural settlements, become rural territories, worsening of demographic situation depopulated, in particular, making progress senescence of rural population, absence of the proper terms and proper amount of objects of production and social infrastructure, et cetera. Analyzed the consequences of further deterioration of the demographic situation in the country. In particular, stressed that this situation may lead in the future to further reduction employment potential of the rural population and the growth of population pressure on people childbearing age. In this regard, intensive processes of aging rural population and caused by their socio-economic challenges require a fundamental restructuring of the entire state system vital villagers. And above all, it is about developing effective mechanisms for changes in the organization of agricultural production and the development of social infrastructure in rural areas, taking into account demographic factors. The ways of solving social and economic problems of rural development. Given the positive European experience solving social and economic problems of rural development should occur in two main areas: 1) moving to rural areas of production, processing and service industries; 2) development of social infrastructure.

Keywords: depopulation, aging, rural areas, rural population.

Розвиток сільських територій має важливе значення з огляду на його особливу роль у соціально-економічному житті держави. Його важливість пов'язана також і із виконанням Україною взятих на себе зобов'язань щодо гармонізації вітчизняного законодавства та стандартів якості життя населення з вимогами ЄС.

Вагомий внесок у дослідження проблем розвитку сільських територій зробили такі вчені-економісти, як О. Бородіна, М. Лендел, І. Прокопа, О. Павлов, П. Саблук, О. Шпичак, В. Юрчишин та ін. Однак, ряд питань все ж залишаються недостатньо вивченими і потребують подальших ґрунтовних досліджень. Зокрема, це стосується окреслення напрямів подальшого розвитку сільських територій з урахуванням досвіду країн ЄС.

Мета статті – дослідити соціально-економічні проблеми розвитку вітчизняних сільських територій та запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

На початок 2014 року в Україні нараховувалось 27385 сільських населених пунктів, причому у 369 з них зовсім не було населення. Тобто, як показує статистика, спостерігається процес обезлюднення сільських територій, який тільки прискорюється: у середньому за рік зникає до 20 сел.

У той же час спостерігається процес розукрупнення сільських населених пунктів. Так, кількість населених пунктів з чисельністю жителів до 50 осіб становила 17,3% від загальної кількості сільських поселень. В окремих регіонах України їх частка значно більша (у Сумській області – 38,5%, Чернігівській – 32,5%, Харківській – 30,5%, Полтавській – 27,0%) [9, с. 5-6].

Зменшення кількості сільських населених пунктів зумовлене скороченням чисельності жителів села внаслідок звуженого природного їх відтворення та міграційних процесів. Характерними ознаками сучасного демографічного стану сільських населених пунктів є депопуляція сільського населення, зменшення тривалості життя й народжуваності, збільшення смертності, зростання міграційного відпливу селян через відсутність на місцях об'єктів виробничої і соціальної інфраструктури, належних умов життя, що веде до згортання сільської поселенської мережі. Темпи зменшення чисельності сільського населення за останнє десятиріччя порівняно з попереднім збільшилися удвічі.

Вищезазначені негативні тенденції щодо відтворювальних процесів населення супроводжуються погіршенням стану здоров'я сільських мешканців, зростанням захворюваності та іншими негативними чинниками їх соціального становища. Це свідчить про кризову демографічну ситуацію у більшості сільських населених пунктах.

На початок 2014 року серед сільського населення 3,6 млн складали працюючі, причому 54,8% з числа зайнятих працювали за межами свого населеного пункту, з них переважна більшість – 67,1% працювала в містах і селищах міського типу. Крім того, протягом останніх дев'яти років кількість сільських жителів, які працюють за кордоном, збільшилася в 2,4 рази і станом на 1 січня 2014 року склала 205,2 тис. осіб. Найбільше таких працівників спостерігається у Чернівецькій, Закарпатській, Івано-Франківській та Тернопільській областях. Також, за цей період спостерігається і збільшення кількості працюючих пенсіонерів. Так, якщо на початок 2005 року працюючі пенсіонери становили 156,9 тис. осіб, то станом на 1 січня 2014 року їх кількість збільшилась до 230,9 тис. осіб.

Щодо кількості зайнятих, що працюють за місцем проживання, то їх кількість становила 1,6 млн осіб, з них переважна більшість (35,3%) – зайняті у сільському господарстві, решта працює у галузях освіти (19,6%), оптової і роздрібно торгівлі та ремонті автотранспортних засобів і мотоциклів (8,2%), охороні здоров'я та наданні соціальної допомоги (6,6%), в галузях добувної та переробної промисловості (4,2%) [9, с. 6].

Тобто, як бачимо, визначальним фактором, що впливає на чисельність сільського населення, є наявність у сільській місцевості різноманітних суб'єктів господарювання та закладів соціально-культурного призначення. У 2014 році у сільських населених пунктах здійснювали діяльність 50,6 тис. підприємств сільського господарства, мисливства та надання пов'язаних з ними послуг. Однак, викликає занепокоєння той факт, що у 34,2% від загальної кількості всіх сільських населених пунктів не було жодного суб'єкта господарської діяльності [9, с. 7].

Крім того, не менш вагомими факторами, які впливають на чисельність сільських жителів, є наявність у селах об'єктів культурного призначення, різного роду комунікацій та стан благоустрою сільського житлового фонду.

Протягом 2006–2013 років зменшилось загальне забезпечення сільських населених пунктів об'єктами соціальної сфери. Так, у порівнянні з попереднім обстеженням на 11,7% скоротилась кількість діючих за призначенням шкіл. Зменшилась кількість лікувальних закладів, розташованих у сільській місцевості. Станом на 1 січня 2014 року у сільських населених пунктах діяла 221 лікарня (у 2005 році – 740), 13,5 тис. фельдшерсько-акушерських пунктів (у 2005 – 14,7 тис.).

Аналогічна ситуація склалась із наявністю об'єктів культурного призначення. Кількість сільських населених пунктів, на території яких знаходилися бібліотеки, клуби або будинки культури, кіноустановки, у порівнянні з даними станом на 1 листопада 2005 року зменшилась відповідно на 2,8%, 1,3% та майже в 3 рази. Крім того, значна кількість будівель соціальної сфери вимагає капітального ремонту або знаходиться в аварійному стані [9, с. 10].

Невтішною є ситуація із благоустроєм сільських населених пунктів та забезпеченням комунікаціями. Так, за даними обстеження у 10,6 тис. населених пунктах не було центрального опалення, 18,1 тис. – гарячого водопостачання, 10,9 тис. – не обладнані водопроводом, 11,6 тис. – каналізацією, 12,3 тис. – природним газом, 5,8 тис. – скрапленим газом. Причому 755 населених пунктів не мали жодного з перелічених видів благоустрою.

Твердим покриттям забезпечено 47,8% від загальної протяжності сільських вулиць, освітленням лише 22,0%. У багатьох селах взагалі відсутні дороги з твердим покриттям та відповідно транспортний зв'язок [9, с. 8-9].

На сьогодні демографічно-поселенська криза вразила більше третини сільських адміністративних районів України. Найбільше це стосується Кіровоградської, Сумської, Полтавської і Чернігівської областей. Причини такого становища викликані зростанням трудової міграції, зростання смертності населення працездатного віку при стагнації показників у післяпрацездатному віці та зниженні у допрацездатному.

Іще однією особливістю демографічного стану сільських населених пунктів є прогресуюче старіння сільського населення. На початок 2014 року у сільських населених пунктах чисельність населення склала

13,6 млн осіб, з них 18,9% – діти віком до 18 років і 22,8% – населення у віці 60 років і старше. Майже у 2,5 тис. сільських населених пунктах питома вага населення у віці 60 років і старше складала понад 50%. Однак, були і такі населені пункти, у яких зовсім не було народжених – це Сумська, Чернігівська та Полтавська області (відповідно – 35,0, 32,2 та 24,9%). Кількість населених пунктів, у яких немає дітей віком до 5 років, складає 3 тис., молоді у віці 18-19 років – 4, 4 тис., молоді у віці 20–34 років – 1,3 тис., а 1,2 тис. сіл не мали молоді у віці 18–34 років [9, с. 6].

Таким чином, стан та динаміка вікової структури сільського населення свідчить про зменшення частки осіб у віці молодшому за працездатний. Майже кожен четвертий мешканець села – пенсіонер за віком. Така ситуація призведе у майбутньому до подальшого скорочення трудового потенціалу сільського населення, зменшення молодих вікових контингентів через зовнішню міграцію, що загрожує дефіцитом кваліфікованої робочої сили. Адже високий рівень демографічного старіння, що характеризується часткою населення віком 60 років і старше, гальмуватиме процес виходу їх з депопуляції, утримуючи низьку народжуваність, подальше старіння і депопуляцію. Низька народжуваність та подальше старіння сільського населення ведуть до зростання демографічного навантаження на осіб дітородного віку (вік 15–49 років).

Із зростанням демографічного навантаження на працездатне населення підвищується навантаження на соціальні статті державного бюджету. Загострення проблем самотності осіб похилого віку та необхідності їх соціальної підтримки, підвищення пенсійного і економічного забезпечення породжує інші соціально-економічні виклики суспільству. Крім того, зростання демографічного навантаження на працездатне населення та його старіння уповільнює оновлення знань, гальмує розвиток науково-технічного прогресу, сприймання новітніх ідей, технологій, нового світобачення. У зв'язку з цим, процеси інтенсивного старіння сільського населення й породжувані ними соціально-економічні виклики вимагають від держави кардинальної перебудови всієї системи життєдіяльної сільських жителів. І перш за все, мова йде про розроблення дієвих механізмів щодо змін в організації сільськогосподарського виробництва і розвитку соціальної інфраструктури села з урахуванням демографічного фактору [7].

Основною причиною зменшення кількості народжених і зниження загального коефіцієнта народжуваності на сільських територіях є недостатній рівень оплати праці і доходів сільського населення для економічного забезпечення його відтворення. Адже загальновідомий нині факт, що оплата праці в аграрному секторі найнижча серед усіх галузей національної економіки і що її рівень не забезпечує навіть відновлення робочої сили сільських трудівників, не те що вже утримання і виховання дітей. Тому більшість молодих шлюбних пар на селі змушені відкладати народження дітей або обмежувати розмір сім'ї, внаслідок чого загальна кількість народжень зменшилася.

Викликають занепокоєння і сучасні зміни у формах господарювання на селі. Мова йде про поширення великотоварних форм господарювання, які орендують великі масиви земельних угідь, витісняючи цим з ринку оренди фермерські господарства та сільгоспідприємства. Крім того, вони віддають перевагу у вирощуванні зерновим та олійним культурам, які є не трудомісткими, а тому не потребують великої кількості працівників. До того ж, у таких господарствах використовуються сучасні високопродуктивні трактори і комбайни, на базі яких вони створюють механізовані загони, кожний з яких виконує нечисленні роботи на великих площах, переїжджаючи з одного села до іншого й охоплюючи таким чином великі території. Власникові такого загону місцеві працівники непотрібні. Все це веде до вивільнення працівників на селі, зниження їхніх доходів та падіння рівня життя. Крім того, призводить до відтоку із села кваліфікованих молодих кадрів.

Для вирішення зазначених вище проблем, варто звернутися до досвіду економічно розвинутих країн, де соціальний розвиток сільських територій здійснюється за багатоканальним принципом і є складним комплексом взаємозв'язаних форм і методів дії на зайнятість, рівень та спосіб життя. Його головними напрямками є:

1. Підтримка сільських товаровиробників. Форми здійснення: регулювання цін на сільськогосподарську продукцію, контроль за роздрібними цінами на продукти харчування; пряме фінансування й пільгове кредитування; податкове регулювання; консультативна допомога; допомога господарствам, що працюють у несприятливих природних та економічних умовах.

2. Соціальне забезпечення. Форми здійснення: соціальне страхування; соціальна допомога; надання соціальних послуг шляхом фінансування з державного бюджету освіти, охорони здоров'я, підготовки і перепідготовки робочої сили.

3. Інженерне облаштування сільських територій. Форми здійснення: електрифікація сільських регіонів; телефонізація сільської місцевості; дорожнє будівництво; розвиток системи телекомунікацій.

4. Пільгове забезпечення житлом. Форми здійснення: система податкових знижок для стимулювання придбання житла у власність; диференційований підхід до нарахування квартплати з урахуванням прибутків квартиронаймача; державні позики на будівництво і субсидії відсотків; прямі кредити й субсидії на облаштування і ремонт житла, яке придбане або орендується.

5. Сприяння багатофункціональному розвитку сільських районів, підвищенню рівня та розширенню професійно-галузевої структури зайнятості. Форми здійснення: підтримка фермерів; активне державне регулювання у створенні приватних і кооперативних підприємств у першій та третій сферах АПК; розвиток

сільського курортно-туристичного бізнесу; диверсифікація господарського розвитку у сільській місцевості; розробка й реалізація цільових програм і проектів соціально-економічного розвитку за участю федеральних та місцевих органів влади з широким залученням приватних інвесторів [5, с. 96-97].

Тому, з урахуванням позитивного європейського досвіду, розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій має відбуватися у двох основних напрямках. Перший напрям полягає у переміщенні у сільську місцевість виробничих, переробних та обслуговуючих підприємств. Крім того, на нашу думку, потрібно розвивати тваринницькі галузі, овочівництво, плодівництво, вирощування інших трудомістких культур. Це сприятиме розв'язанню проблеми безробіття на селі, підвищенню рівня життя сільських жителів та стимулюватиме переміщення міського населення у село, що позитивно позначиться на усуненні демографічного дисбалансу між містом та селом. Другий напрям диверсифікації сільської економіки передбачає розвиток соціальної інфраструктури. Перевагами таких дій є висока аграрна зайнятість, багаторазово збільшена додаткова вартість, розширення і диверсифікація експорту сільськогосподарських продуктів.

Таким чином, найгострішими проблемами у сільській місцевості залишаються безробіття, трудова міграція, бідність, відсутність необхідної кількості об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. Зниження зайнятості на селі спричинене скороченням робочих місць у функціонуючій мережі об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури. Крім того, у сільській місцевості майже повністю призупинилося будівництво житла, об'єктів комунально-побутового і соціально-культурного призначення. Це веде до поступового обезлюднення сіл та припинення їх функціонування. Обезлюднення сіл негативно позначається на сільській поселенській мережі. Такі руйнівні процеси здебільшого зумовлені відсутністю виваженої державної політики стосовно формування місцевих бюджетів і державної підтримки розвитку функціонуючих об'єктів виробничої та соціальної інфраструктури на селі.

З урахуванням позитивного європейського досвіду, розв'язання соціально-економічних проблем розвитку сільських територій має відбуватися у двох основних напрямках: 1) переміщення у сільську місцевість виробничих, переробних та обслуговуючих підприємств; 2) розвиток соціальної інфраструктури.

Література

1. Definitions, terms and concepts: Rural and Rural development. URL: <http://www.geo.mtu.edu>.
2. Rural Definitions: Data Documentation and Methods. URL: <http://www.ers.usda.gov/data-products/rural-definitions.aspx>.
3. Rural realities in the European Union. URL: <http://www.ec.europa.eu>.
4. The future of rural areas in the CEE New Member States, Net-work of Independent Agricultural Experts in the CEE Candidate Countries, January 2004, IAMO,214 p. P. 15-16.
5. Булах Т. М. Соціальний розвиток сільських територій: світовий та вітчизняний досвід / Т. М. Булах // Економіка АПК. – 2012. – № 6. – С. 95–98.
6. Васильєв М. Л. Розвиток сільських територій: науковий підхід до розв'язання проблеми / М. Л. Васильєв, О. Г. Булавка, М. М. Федоров // АгроІнком. – 2012. – № 7–9. – С. 90–94.
7. Коваль О. М. Розвиток ресурсного потенціалу аграрного сектора економіки в Україні : монографія / О. М. Коваль. – К. : Вид-во «Четверта хвиля», 2014. – 286 с.
8. Лендел М. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України / М. А. Лендел, Л. М. Газуда, Н. М. Готько // АгроІнком. – 2012. – № 4–6. – С. 66–74.
9. Соціальні індикатори рівня життя населення [Електронний ресурс] : стат. збірник. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>

References

1. Definitions, terms and concepts: Rural and Rural development [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.geo.mtu.edu>.
2. Rural Definitions: Data Documentation and Methods [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ers.usda.gov/data-products/rural-definitions.aspx>.
3. Rural realities in the European Union [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ec.europa.eu>.
4. The future of rural areas in the CEE New Member States, Net-work of Independent Agricultural Experts in the CEE Candidate Countries, January 2004, IAMO,214 p. – P. 15-16.
5. Bulakh T. M. Sotsialnyi rozvytok silskykh terytorii: naukovyi pidkhdid ta vitchizniani dosvid / T. M. Bulakh // Ekonomika APK. – 2012. – №6. – S. 95-98.
6. Vasyliiev M. L. Rozvytok silskykh terytorii: naukovyi pidkhdid do rozv'iazannia problemy / M. L. Vasyliiev, O. H. Bulavka, M. M. Fedorov // AhroInkom. – 2012. – №7-9. – S. 90-94.
7. Koval O. M. Rozvytok resursnoho potentsialu ahrahnoho sektora ekonomiky v Ukraini: monohrafia / O. M. Koval. – Vyd-vo "Chetverta khylia", 2014. – 286 s.
8. Lendiel M. A. Zarubizhna praktyka upravlinnia rozvytkom silskykh terytorii: transformatsia dosvidu dlia Ukrainy / M. A. Lendiel, L. M. Hazuda, N. M. Hotko // AhroInkom. – 2012. – №4-6. – S. 66-74.
9. Sotsialni indykatory rivnia zhyttia naseleennia: stat. zbiryk [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.ukrstat.gov.ua>

Надійшла 20.04.2015; рецензент: д. е. н. Страшинська Л. В.